

XIX a. PABAIGOS IR XX a. PRADŽIOS LIETUVOS ATEISTAI APIE ANKSTYVĄSIAS RELIGINIŲ TIKĖJIMŲ FORMAS

J. BARZDAITIS

Tyrinėdami socialinius ir gnoseologinius religijos formavimosi šaltinius, Lietuvos ateistai aiškino, kodėl ir kaip atsiranda ir egzistuoja religiniai tikėjimai.¹ Bet kartu jie kalbėjo ir apie tai, kokie buvo pirmąsčiai religiniai vaizdiniai, kokiomis konkrečiomis formomis pasireiškė pirmųjų žmonių religiniai tikėjimai ir kaip tos formos keitėsi.

XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Lietuvos ateistai buvo įsitikinę, kad mokslas gali žmonijai išaiškinti jos praeitį, vadinasi, jis gali parodyti ir tai, kokie praityje buvo religiniai tikėjimai, jų apeigos. Jie pabrėždavo, kad mūsų žinios palaiptams siekia vis žalesnės senovės laikus: priešistorinė praeitis darosi vis labiau pažįstama. J. Adomaitis-Sernas, J. Sliūpas, J. Basanavičius nurodė, kad žymūs istorijos, archeologijos, etnografijos ir kitų mokslų pasiekimai įgalino atskleisti žemiškuosius religinių sąvokų ir vaizdinių šaltinius, parodyti, kaip, esant toms pačioms gyvenimo sąlygoms, skirtingose tautose atsirado panašūs tikėjimai ir religiniai kultai, kaip tautos, tarpusavyje santykiuodamos, perėmė viena iš kitos religinius vaizdinius, kaip viena religija išsivysto į kitą ir t. t. Jie atkreipė dėmesį į tai, kad kalboje, nors ji ir nuolat kinta, lieka labai daug praeities elementų, senovės žmonių gyvenimo atspindžių.

Nagrinėjant kalbos vystymąsi, tiriant vartojamų žodžių etimologiją, o taip pat panaudojant ir kitus faktus, galima atkurti kai kuriuos pirmųjų žmonių tikėjimų reiškinius. Svarbus žinių apie senovės žmonių tikėjimus šaltinis yra dievų, didvyrių ir kt. mitologija. Nemaža sužinome iš liaudies tradicijų, apeigų, papročių, kurie ilgus amžius išsaugojo labai senas, šiandien jau nesuprantamas tikėjimų formas. Siuolaikiniai religiniai vaizdiniai ir ritualas dideliu mastu išlaikė pirmųjų žmonių religinių vaizdinių ir apeigų turinį. Šiuo atžvilgiu daug medžiagos duoda etnografijos mokslas, ypač kultūros atžvilgiu atsilikusių genčių gyvenimo tyrimai.

Lietuvos ateistai teigė, kad archeologiniai radiniai, senovės kapai, išlikę religiniai atributai, piešiniai urvų sienose, taip pat literatūros ir meno paminklai yra vertinga medžiaga, rodanti senovės žmonių gyvenimo būdą ir religinius tikėjimus. J. Adomaičio-Serno žodžiais tariant, „pasinaudodami iš mokslo *archeologijos*, užsiimančio tyrinėjimais liekanų kultūros senų laikų tautų, iš užsirikusių iki šiam laikui liekanų, iš Egipto

¹ Jų pažiūros apie gnoseologines ir socialines religinių vaizdinių prielaidas autoriaus nagrinėjamos straipsniuose, paskelbtuose Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko v. universiteto mokslo darbuose (XXXV, Filosofija, I, 1960) ir LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbuose (Filosofija, II, 1 sąs., 1962).

piramydų, obeliskų, žinyčių ir visokių parašų ant tų monumentų, mes šiandien galime kaip ant delno matyti visą gyvenimą egiptijonų, jų užsiėmimus, kultūrišką laipsnį, ant kokio jie pasikėlė, tikėjimą ir apeigas“.²

Lietuvos ateistai buvo teisūs. Iš tikrųjų visa tai, remiantis teisinga metodologija, sudaro sąlygas religijos kitimo ir jo pagrindinių etapų klausimui sėkmingai spręsti.

XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Lietuvos ateistai religijos kitimo klausimui teikė teorinę ir praktinę reikšmę. Priėję išvadą, kad religija atsirado tam tikroje visuomenės vystymosi pakopoje, jie turėjo daryti *tolerantę išvadą*, kad, kintant visuomenei, būtina turėjo kitėti ir religinių vaizdinių bei apeigų formos. Neigdami religijos amžinumą, laikydamiesi pažiūros, kad religija yra istoriškai kintamas visuomenės reiškinys, pagrindiniu religijos žemiškos kilmės įrodymu jie laikė tai, kad ji kinta ir kad jos kitimas priklauso nuo visuomenės vystymosi. Todėl, remdamiesi faktine medžiaga, jie ėmėsi bent bendrais bruožais vaizduoti religijos raidą: kokie buvo pirmieji religiniai vaizdiniai ir apeigos, kaip religija keitėsi, kaip ir kokių pagrindų kitėjo jos vaidmuo visuomenėje.

Domėdamiesi religijos vystymusi, Lietuvos ateistai turėjo ir kitą tikslą. Jie siekė sugriauti bažnytininkų teiginius apie monoteizmo amžinumą, krikščionybės išimtinumą ir katalikybės neklaidingumą. Jiems buvo svarbu įrodyti, kad iki monoteizmo buvo įvairių nemonoteistinių religijų, kad atsiradusi tam tikromis visuomeninėmis sąlygomis, religija keitėsi, kintant toms sąlygoms, kad vienas religijas pakeitė kitos, kurios, paveldėdamos kai kuriuos senųjų religijų atributus ir iš dalies juos pakeisdamos, sudarydavo naują religinių vaizdinių kompleksą, kol išsivystė monoteizmas įvairiomis jo formomis, kad krikščionybė tėra tik viena iš grandžių besivystančių religijų grandinėje.

Lietuvos ateistų mėginimas peržvelgti, kaip keitėsi religijų istorijos etapai, religinės idėjos ir kiti elementai, buvo labai reikalingas ir naudingas. Tai ypač pasakytina apie jų norą parodyti, kokios senųjų ir seniausiųjų religinių tikėjimų atgyvenos ir ritualai išliko krikščionybėje.

Nors Lietuvos ateistai ir labai vertino medžiagą apie religijos kitimą, nors jie tuo klausimu vis ir vis iš naujo pasisakydavo, bet atskiro sisteminio veikalo šiuo klausimu nedavė. Ir tai suprantama. Religijos, pirmųjų tikėjimų formų kitimo klausimas nebuvo nei J. Adomaičio-Šerno, nei J. Biliūno, nei S. Matulaičio, nei kitų to laikotarpio Lietuvos ateistų specialiųjų studijų objektas. Bet, būdami talentingi mokslo populiarintojai, jie naudojosi pasauliniu mokslu, pažangiąja mintimi, nepaneigiamais istorijos faktais, darė svarbias išvadas tiek bendro pobūdžio, tiek kai kuriais atskirais konkrečiais religijos kitimo klausimais. Ta medžiaga, kurią mes randame Lietuvos ateistų raštuose, leidžia mums susidaryti pakankamą vaizdą apie jų pažiūras religijos kitimo klausimu.

Lietuvos ateistai religijos vystymosi idėją skelbė be kompromisų ir išlygų. Jų nuomone, nėra nė vienos dabartinės pasaulinės religijos, kuri būtų iš karto atsiradusi šiuolaikine forma. „Kaip viskas turi savo praeitę, taip ir tas maras (religija.— J. B.) neyra be istorijos“.³ Nebuvo tokios religijos, kuri būtų nesikeitusi, visos jos pergyveno evoliuciją. Šių dienų religijos gana nepanašios į ankstesniasias. „Tikėjimai ir visokių tautų garbinami dievaičiai keičiasi gana tankiai“⁴,— išreiškė bendrą visų Lietuvos ateistų mintį J. Adomaitis-Šernas.

² Šernas (J. Adomaitis), Paėjimas organizsko svieto (pagal Bittneri), „Lietuva“, 1904, Nr. 36, p. 3.

³ Dievas, dangus ir pragaras. Atsiszaukimas į dievoczius ir netikius, Varszūvoje, 1893, p. 3.

⁴ Ethnologija arba mokslas apie žemės tautas. Pagal Dr-ą M. Haberlandtą ir Letourneau sutaisė Šernas (J. Adomaitis), Cikaga, 1903, p. 174.

Kad religija kito, to tam tikra prasme nepaneigia ir teologai. Tiesa, jie nepripažįsta, kad jų „tikrojo“ tikėjimo vaizdiniai būtų kitę iš esmės, bet tam tikrą kitimą pripažįsta. Juk negalima tiesiog paneigti žinomų istorinių faktų. Bet jiems svetima mokslinė šių faktų interpretacija. Tai ypač pastebima, kai jie pradeda gvildinti klausimą, kokios yra religijos kitimo priežastys. Atsakant į šį klausimą, kaip tik išryškėja teologijos ir mokslo priešingumas. Teologai religijos kitimą, atskirų jos elementų atsiradimą aiškina dievo apreiškimu, dievo vardu veikiančių jo tarnų veikla ar paklydimu, kuris jau gali būti susijęs su kokybiniu religijos pasikeitimu, atsisakant „tikrojo“ tikėjimo ir pradėdant išpažinti „klaidingą“ tikėjimą.

XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Lietuvos ateistai šį klausimą mėgino aiškinti materialistiškai, ieškodami žemiškųjų, o ne antgamtinių religijos kitimo priežasčių, siėdami religijos kitimą su praktiniu žmonių, ištisų tautų gyvenimu. J. Šliūpas rašė, kad „tikėjimas bėgant amžiams atsimainė, kaip kad atsimainė patis žmonės ir visas jų gyvenimas“.⁵ Pirmykščiai žmonės iš pradžių gyveno labai primityviai. Jų reikalai bei veiklos sfera buvo labai siaura. Tai atsispindėjo ir jų tikėjimuose. Vėliau, visuomenei vystantis, žmonių gyvenimo bei veiklos sfera kito. Ryšium su tuo pakitėjo religiniai vaizdiniai. „Pradinė žmonių religija,— rašė J. Adomaitis-Šernas,— apėmė tik paprastus žmonių reikalus, o kaip numanote, necivilizuoti žmonės reikalų turi daug mažiau; nuožmi daugelio reikalų civilizuotų žmonių ir suprasti negali“.⁶

J. Adomaitis-Šernas nurodė, kad religija buvo tokia, kokios buvo žmonių gyvenimo sąlygos. Pirmykštį žmonių gyvenimo būdą atitiko pirmykštė religija. Ji skyrėsi nuo šiuolaikinės, jo žodžiais tariant, „civilizuotų žmonių“ religijos. J. Adomaitis-Šernas religijos vystymąsi siejo su žmonių sąmonės vystymusi, o sąmonės vystymąsi — su gyvenimo sąlygų raida. Jis aiškino, kad tam tikrą žmonių lygį atitinka tam tikras religijos lygis. Laukinių žmonių tarpe negalėtų gimi tokia religija, kuri neatitiktų jų gyvenimo ir sąmonės lygio, būtų jiems visiškai nesuprantama. Laukinių religija atitiko jų reikalus, jų gamybą, jų kovos su gamta pajėgumą. Tai buvo specifinė tos visuomenės religija.

Palyginus rusų revoliucinių demokratų ir Lietuvos ateistų pažiūras istorinio religijos formų kitimo klausimu, matyti, kad jos buvo artimos. Rusų revoliuciniai demokratai tvirtino, kad religinių formų kitimas susijęs su visuomeninių sąlygų, žmonių visuomenės gyvenimo kitimu. V. Belinskis V. Grigorjevo paruoštos knygos „Žydų sektos Rusijoje“ recenzijoje pažymėjo, kad religija yra glaudžiai susijusi su visuomeninėmis idėjomis, pilietiniais įstatymais ir įstaigomis, kad religinių perversmų istorija yra socialinių perversmų istorijos atspindys. „Religiniai nutarimai,— rašė jis,— ilgą laiką buvo glaudžiai, nepertraukiamai susiję su pasaulietiniais nutarimais: religinių perversmų istorija išsprendžia daug socialinių klausimų ir naujai nušviečia pilietinės visuomenės vystymosi istoriją“.⁷ Solidarizuodamasis su šiomis V. Belinskio mintimis, N. Ogariovas rašė, kad ne religijos nulėmė visuomenės tvarką, o, priešingai, visuomenės pagrindai ir judėjimai sukūrė religijas.

Laukiniam žmogui daugelis gamtos jėgų buvo neįveikiamos, todėl jis jas dievino, laikė piktomis antgamtinėmis jėgomis. Aiškindami, kaip kinta religija, Lietuvos ateistai neatsisakė šios savo tezės, nors ją ir modifikavo. Visuomenei vystantis, žmonių santykis su gamta kito. Daugėjo žinios, augo visuomenės jėgos, kito rūsčiųjų gamtos reiškinių įtakos po-

⁵ J. Szlupas, Tikyba ar mokslas? Tyrinėjimai tikėjimiszki, moksliszki ir draugijiszki polytikiszki, Bitėnai, 1895, p. 124.

⁶ Ethnologija arba mokslas apie žemės tautas, p. 170.

⁷ В. Г. Белинский, Избранные философские сочинения, т. 2, 1948, стр. 351.

būdis ir mastas. Anksčiau neįveikiamos ir keliančios baimę jėgos dabar tapo nugalimomis ir nebaisiomis. Tai, žinoma, turėjo pakeisti ir pakeitė religinius vaizdinius. J. Biliūnas rašė, kad žmogus, per ilgus amžius išmokęs naudotis gamtos turtais ir jėgomis, nustojo žiūrėti į gamtos jėgas kaip į baisias, galingas, antgamtines būtybes, reikalaujančias jo aukų. „Ilgainiui patyrė jis priežastis lietaus, griausmo, žemės drebėjimų ir kitų apsireiškimų, ir skaitlius seniaus išmislytų dievų ir dievaičių iš palengvo pradeda mažintis“.⁸ Panašiai teigė ir J. Adomaitis-Sernas: „Juo žmogus stovi žemiau, juo daugiau bijosi piktų dvasių, juo daugiau tokių pažįsta“.⁹

J. Adomaitis-Sernas atkreipė dėmesį į tai, kad praeityje religija visuomet buvo glaudžiai susijusi su genties, tautos gyvenimu. Tam patvirtinti jis rėmėsi senovės žydų religija, kuri „išdygo iš jų gyvenimo, taip pat mahometonų tikėjimu, paremtu ant tautos istorijos, ant jos padavimų ir apeigų, ant papročių“.¹⁰ Vadinasi, J. Adomaitis-Sernas teigė, kad tautos religiją formuoja ne dangaus, o žemės sąlygos. Panašią nuomonę reiškė ir J. Šliūpas. Jis pavyzdžiu ėmė šiek tiek idealizuotą senovės lietuvių religiją. „Tikėjimas,— rašė jis,— buvo papėde galingumo; prie tikėjimo rišosi dorybė; baimė dievų, meilė artimo, geri darbai, prisirišimas prie tėvynės; paniekinimas gyvasties reikaluose apgynimo dievų ir tėvynės— buvo svarbiausi prisakymai tikėjimo. Lietuvių tikėjimas buvo ryšiu, vienijančiu tarp savęs visas lietuviškas gentes ir su sykiu papėde politiško jų buvio. Globėju — gi tautiško likimo buvo vyriausias kunigas, Kryvių Kryvaitis“.¹¹

Sieti religinius vaizdinius su tautos gyvenimu iš esmės buvo teisinga. Pirmieji religiniai vaizdiniai dažniausiai būdavo bendri kiekvienai gimininių tautų grupei. Kai tos grupės išsisklaidė, religija kiekvienoje iš jų vystėsi savotiškai, veikiama jų gyvenimo sąlygų. „Kiekvienoje tautoje,— pastebėjo F. Engelsas,— tokiu būdu sukurti dievai buvo nacionaliniai dievai, kurių valdžia nesiekė toliau už jų saugojamos nacionalinės srities ribų, anapus kurių visa valdžia priklausė kitiems dievams“.¹²

Remdamasis tuo, kad senovės religijos yra tautinės, J. Adomaitis-Sernas religijų kitimą siejo su tautos gyvenimo sąlygų pakitimu „Tikėjimai,— rašė jis,— ir visokių tautų garbinami dievaičiai keičiasi gana tankiai, jeigu dėl kokių nors priežasčių keičiasi ir tautos likimas“.¹³ Kalbėdamas apie gentines ir nacionalines religijas, jis iškėlė tą faktą, kad jos buvo labai neatsparios ir negalėdavo ilgiau išsilaikyti, kai tik būdavo palaužtas tų genčių ir tautų savarankiškumas. Tą patį skaitome ir „Apsvietoje“: „Pergalėtos tautos sumaiso savo tikėjimą su tikėjimu pergalėtojų. Lietuviai kitą gadynę valdė daug slavizškų genczių, už tai mūsų Perkūną garbino ir apveiktieji slavai. Griausmingas ir lytingas Dangus (Jupiter Tonans ir Jupiter Pluvius) buvo skyrimai garbinami vėlesnėse gadynėse, o Neptunas ir Poseidonas, nors abu yra marės dievais, vėliaus padarė sukrautą, keimarinį dievą. . . Žmonės perimdami vardus ir statusus užmiršo dievo pirmutinę prasmę ir garbino jį pagal naująjį supratimą“.¹⁴

⁸ J. Biliūnas, Raštai, t. 2, Vilnius, 1955, p. 203.

⁹ Ethnologija arba mokslas apie žemės tautas, p. 170.

¹⁰ Ten pat, p. 174.

¹¹ J. Šliūpas. M. D., Lietuvių tauta senovėje ir šiandien, t. I, Plymouth, 1904, p. 291. J. Jurginis laiko prasimanymu, kad įvairūs senovės lietuvių tikėjimai sudarė vieną religinę organizaciją, vyriausiojo kunigo tvarkomą (J. Jurginis, Kaip bažnyčia Lietuvoje gynė išnaudotojų interesus, Vilnius, 1954, p. 5). J. Šliūpo mintis apie senovės lietuvių religinius vaizdinius, kurie šiame darbe specialiai nenagrinėjami, pateikiame ne dėl to, kad solidarizuojamės su juo. Mūsų tikslas yra parodyti J. Šliūpo pažiūrą apie glaudų ryšį tarp religinio tikėjimo ir tautos gyvenimo.

¹² K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai, t. 2, Vilnius, 1950, p. 357.

¹³ Ethnologija arba mokslas apie žemės tautas, p. 174.

¹⁴ Straipsnis „Tikėjimas“, „Apsvietoje“, 1892, Nr. 6, p. 418. Autoriaus nuomone, straipsnis yra parašęs J. Šliūpas.

Lietuvos ateistų pažiūra, kad religijos kito, kintant tautų, žmonių gyvenimo sąlygoms, iš esmės buvo teisinga. Iš tikrųjų visos religijos vystėsi, keitė savo formas. Tas vystymasis buvo ne imanentinis procesas, o religijų socialinių ir gnoseologinių pagrindų raidos rezultatas. Religijų kitimui svarbios reikšmės turėjo ir perimamumo momentas. Vėlesnės ir sudėtingesnės religijų formos išlaikydavo kai kuriuos ankstyvesniųjų tikėjimų elementus, suteikdavo jiems naujas sąlygas atitinkantį turinį arba formą.

Dėl riboto metodologinio pagrindo Lietuvos ateistai buvo neatsparūs įvairių prieštaraujančių teorijų poveikiui. Pvz., J. Adomaitis-Šernas iš dalies pateko geografinio determinizmo įtakon. Šis įžymus mokslo populiarintojas, pastebėjęs, jog religiniai vaizdiniai yra glaudžiai susiję su žmonių kovos, apsirūpinant materialinėmis gėrybėmis, būdu, perdėjo geografinės aplinkos vaidmenį šių vaizdinių formavimosi procese. Vienoje vietoje jis rašė, kad politeizmas būdingas kalnų, miškų, ugniakalniais turtingų kraštų gyventojams, o „terp gyventojų lygumų, ant kurių naktimis puola į akis žvaigždės, mėnulis, apsireiszkė garbe vieno dievo, sutvertojaus žemės, dangaus ir žibanczių dangiszkių sviety... Tokį tikėjimą išpažįsta žydai, mahometonys“.¹⁵ J. Adomaitis-Šernas čia ignoravo faktą, kad toje pačioje teritorijoje, esant toms pačioms gamtinėms sąlygoms, religijos pakinta iš esmės, o skirtingose geografinėse sąlygose, įvairiose pasaulio dalyse būna panašios religijos. Pats J. Adomaitis-Šernas rėmėsi arabais, kurie pergyveno ir politeizmą, ir monoteizmą, o monoteistinis islamas paplito skirtingose geografinėse sąlygose. Geografinio determinizmo silpnumą jautė pats J. Adomaitis-Šernas. Todėl jis mėgino jį švelninti: „Monoteizski (garbinimas vieno Dievo) tikėjimai gana išsiplatinę ant žemės, bet ir ant jų atsiliepia geografiškas padėjimas kraszto, kuriame jų išpažintojai gyvena“.¹⁶

Geografinė aplinka, be abejonės, smarkiai veikia visuomenės ir religijų vystymąsi. Tačiau įvairiose istorinėse epochose jos vaidmuo yra nevienodas. Gamtinės sąlygos betarpiškiausiai veikia ankstyvuoju žmonijos istorijos laikotarpiu. Vėliau šią įtaką vis labiau sąlygoja gamybinių jėgų ir aplamai gamybos būdo vystymasis. J. Adomaitis-Šernas to nesuprato, siedamas monoteizmo arba politeizmo atsiradimą su geografine šalies aplinka. Reikia pažymėti, kad labiausiai geografinis determinizmas paveikė J. Adomaičio-Šerno knygą „Geografija arba mokslas apie žemę“. „Ethnologijoje...“, kurioje religijos klausimai nagrinėjami daug plačiau, monoteizmo kilmė aiškinama visuomeninėmis priežastimis.

Lietuvos ateistai skyrė nemaža dėmesio pirmykščių religinių vaizdinių pobūdžio ir tolesnio religijos vystymosi krypties klausimui, naudodami mokslo duomenis apie pirmykštes religijas ir jų apeigas. Būdingas to meto Lietuvos ateizmo bruožas yra tas, kad, skelbiant medžiagą apie senovės religijas, buvo siekiama nepaskęsti tos medžiagos chaose, o nustatyti bendrą religijos vystymosi kryptį.

Ta kryptis išryškėja, lyginant senesnes ir naujesnes religijas. Patys pirmieji religiniai laukinių vaizdiniai buvo labai primityvūs, nesudėtingi, pasak J. Adomaičio-Šerno, „apėmė tik paprastus žmonių reikalus“.¹⁷ Ilgainiui religija darėsi vis sudėtingesnė, įgydavo vis naujų elementų, atsakydama nuo kai kurių ankstyvesniųjų, pasenusių atributų. Religija pradėjo apimti vis daugiau įvairių praktinių žmonių reikalų. „Su laiku tikėji-

¹⁵ Šernas (J. Adomaitis), Geografija arba mokslas apie žemę (pagal prof. Archibaldą Geikie ir kitus), „Lietuva“, 1897, Nr. 38, p. 3.

¹⁶ Ten pat.

¹⁷ Ethnologija arba mokslas apie žemės tautas, p. 170.

mas apima ir praktišką žmogaus gyvenimą“.¹⁸ J. Adomaitis-Šernas čia atkreipė dėmesį į bendrą religijų vystymosi kryptį: nuo paprastų, jutiminių konkrečių religinių vaizdinių prie sudėtingesnių, abstrakčių formų.

Nagrinėjant religijos kitimą, būtina parodyti, nuo kokių vaizdinių religijos pradėjo vystytis. Išsiaiškinus pačias pirmąsias religijos formas, lengviau suprasti ir tolesnę jos raidą. Lietuvos ateistai suprato pirmųjų religinių vaizdinių, pirmųjų tikėjimų formavimosi proceso sudėtingumą. J. Adomaitis-Šernas, J. Šliūpas ir kiti įvairiomis progomis aprašinėjo senąsias religijų formas, bet darė tai labai nedrąsiai, plačiau ir giliau neapibendrinami.

Ir dar šiandien nelengva nustatyti, kokie buvo pirmykščiai religiniai vaizdiniai. Religiškai iškreiptas pasaulio vaizdas žmonių galvose kūrėsi palaipsniui, susipindamas su realia patirtimi. Pirmykščiai fantastiniai vaizdiniai buvo dar labai neapibrėžti. Pasaulio sudvejinimas į žemiškąjį, jutimiškai suvokiamąjį, ir į dvasinį, antgamtinį pasaulį yra gana vėlyvas žmonijos istorinio vystymosi produktas. Prieš tai tie patys daiktai buvo suvokiami ir jų tikru, jutiminiu pavidalu ir kartu kaip kažkokių paslaptinių, jutimiškai nesuvokiamų savybių ir jėgų turėtojai. Antgamtinio pasaulio idėjos žmonių sąmonėje formavimasis, be abejo, buvo labai sudėtingas procesas.

XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios ateistinėje lietuvių literatūroje buvo nurodomos šios religijos vystymosi pakopos: fetišizmas, politeizmas ir monoteizmas. J. Šliūpas rašė: „Žmogus pirma tikėjo į gamtos apčiuopias pajegas, kurių veikimo jis nesuprato, o kurias iš baimės padievinu. Įgyjęs daugiau patyrimu, tai yra mokslo, žmogus dėl gamtos atsitikimu įsiskaidino į daugdievybę, kuri juos valdo. Ir taip iš fetišizmo perėjo į daugdievybę. Toliau einant, visas ypatybes augštesniu esybiu sukrovė žmogaus išmanymas ir protas į vieną esybę, ir taip įsigavo vienadievybę“.¹⁹

Kaip matome, J. Šliūpas religinių vaizdinių istorijos pradžią siejo su gamtos jėgų suasmeninimu ir fetišizmu. Fetišizmą vėliau pakeitė politeizmas, o pastarąjį — monoteizmas. Pagrindine šitokio vystymosi priežastimi jis laikė gausėjantį žmonių patyrimą ir jų proto vystymąsi. Tiesa, jis užsiminė, kad „tikėjimas bėgant amžiams atsimainė, kaip kad atsimainė patis žmonės ir visas jų gyvenimas“. Bet, jo manymu, svarbiausia religijos kitimo priežastis buvo „žmogaus išmanymas ir protas“. Tai, žinoma, klaidinga.

Kad pirmiausia religijos forma buvo fetišistinis atskirų gamtos objektų ir reiškinių garbinimas, panašiai kaip ir J. Šliūpas, galvojo J. Biliūnas, J. Adomaitis-Šernas ir dauguma to meto Lietuvos ateistų. Jie pirmykštį žmogų įsivaizdavo apsuptą už jį galingesnių, grėsmingų gamtos jėgų ir reiškinių. Pasak jų, laukinis žmogus manė, kad tos jėgos yra jo priešai, „kurie jam tikrai blogo norėjo“. Ir tada tas, akmenimi ir lazda ginkluotas žmogus, „neturėdamas spėkų“ tuos priešus nugalėti, ėmė juos garbinti, jiems meldėsi, jiems aukas nešė.²⁰ Tada visi daiktai atrodė turį antgamtinę jėgą.

Tuo metu šitokia pažiūra nebuvo originali, ji tik pakartojo prancūzų enciklopedistų ir L. Feuerbacho mintis. P. Holbachas taip pat seniausia religijos stadija laikė gamtos daiktų ir reiškinių — akmenų, medžių, kalnų, gyvulių ir t. t. — garbinimą; religijai kintant, imta garbinti genijus, dvasias ir pan., gimė ir susiformavo politeizmas, kurį pakeitė sekanti religijos

¹⁸ Ten pat, p. 170—171.

¹⁹ J. Šliūpas, Tikyba ar mokslas?, p. 124.

²⁰ Žr. J. Biliūnas, Raštai, t. 2, p. 201.

stadija — monoteizmas.²¹ Prancūzų materialistų pažiūrų iš esmės laikėsi ir Feuerbachas. Pirmaisiais religiniais vaizdiniais jis taip pat laikė fetišų kultą.

Nors J. Šliūpas ir nurodė, kad pirmoji religinių tikėjimų stadija buvo fetišizmas, bet nei jis, nei kiti to meto Lietuvos ateistai nepaaiškino, kaip jie šią stadiją supranta. Iš esmės jis laikėsi E. Teiloro interpretacijos, kildinančios fetišizmą iš animistinio laukinių žmonių pasaulio supratimo. Kartu su E. Teiloru Lietuvos ateistai animizmą suprato kaip pažiūrą, pripažįstančią, kad visuose gamtos daiktuose yra dvasinis pradai. Knygelėje „Kaip žmogus gyveno ant žemės“ S. Matulaitis, veikiamas šios interpretacijos, teigė, kad svarbiausias gimstančios religijos elementas buvo numirėlių laidojimas.²² Ši pažiūra buvo plačiai paplitusi ateistinėje literatūroje. Pvz., D. Kaleininko į lietuvių kalbą išverstoje knygoje „Paslaptys magijos bei spiritizmo šviesoje mokslo“, pažymėjus, kad sapnai pagimdė sąmonėje mintį apie dvasias, rašoma, kad tai „yra podraug pamatu visokio tikėjimo į piktas ir geras dvasias, tikėjimo į viršgamtiškumą“.²³ Panašią mintį išreiškė ir J. Adomaitis-Sernas, sakydamas, kad tikėjimas į antgamtinę jėgą „užgimė be abejonės iš negalėjimo priderančiai perstatyti gyvybės ir mirties“.²⁴

Siuose teiginiuose didesniu ar mažesniu mastu atsispindi silpnosios E. Teiloro animistinės teorijos pusės. Kaip žinoma, E. Teiloras šiek tiek sumodernino animistinės „sielos“ sąvoką, interpretuodamas ją šiuolaikinio spiritualizmo požiūriu, o į sielos sąvokos atsiradimą žiūrėjo kaip į laukinių žmonių teorinės veiklos produktą. Jis nesuprato, kad teorinė veikla yra antrinė praktinės veiklos atžvilgiu ir kad savarankiškas teorinių klausimų nagrinėjimas prasideda, tik atsiskyrus protiniam darbui nuo fizinio.

Iš tikrųjų pirmųjų žmonių vaizdiniai apie juos supančią aplinką yra tiesiog susiję su jų darbo veikla. K. Marksas ir F. Engelsas rašė, kad „sąmonė (das Bewußtsein) niekuomet negali būti kas nors kita, negu įsąmoninta būtis (das bewußte Sein), o žmonių būtis yra realus jų gyvenimo procesas“.²⁵ Pirmą kartą visuomenėje ilgą istorinį laikotarpį giminės socialinės funkcijos buvo susipynusios su biologinėmis žmonių funkcijomis, ir to meto žmogus, betarpiškai priklausydamas nuo gamtos sąlygų, dar neišskyrė sąvęs iš savo gamtinės ir socialinės aplinkos. Todėl daug tiesos pasako prof. A. Losevas savo veikale „Antikinė mitologija“, rašydamas, kad „žmogus čia dar neišsiskyrė iš gamtos, jame dar labai blogai atsiriboja „aš“ ir „ne-aš“. Žmogus čia dar nesuvokia, kad jis yra daugiau ar mažiau savarankiška substancija“.²⁶ Betarpiška priklausomybė nuo gamtos sąlygų žmonių sąmonėje atsispindėjo požiūriu, kad viskas priklauso nuo žemės; viskas yra jos gaminiai. Šioje visuomenės vystymosi stadijoje, esant rinkimo ir medžiojimo ekonomikai, žmonės žiūrėjo į gamtos daiktus ir reiškinius kaip į gyvus, veikiančius panašiai kaip žmogus.

²¹ „Pirmoji žmogaus religinė sistema,— rašė P. Holbachas,—privertė jį iš pradžių bijoti ir garbinti pačią stichiją, pačius materialius ir grūbius daiktus; po to jis pradėjo garbinti stichiją valdančias esybes, galingiausius genijus, žemesnius genijus, didvyrius arba žmones, apdovanotus didžiulėmis dorybėmis. Dar toliau mąstydamas, jis nusprendė supaprastinti tą sistemą, visą gamtą padarė pavaldžią vienam vieninteliui agentui, aukščiausiam protui, dvasiai, pasaulinei dvasiai, išjudinusiai šią gamtą ir jos dalis“, Čikaga (Французские просветители XVIII в. о религии, М., 1960, стр. 870).

²² Žr. S. M. (S. Matulaitis), Kaip žmogus gyveno ant žemės?, Čikaga, p. 34, 35, 39.

²³ F. J. Paslaptys magijos bei spiritizmo šviesoje mokslo. Vertė J. Laukis (D. Kaleininkas), Čikaga, p. 17—18.

²⁴ Ethnologija arba mokslas apie žemės tautas, p. 479.

²⁵ K. Marksas ir F. Engelsas, Apie religiją, Vilnius, 1958, p. 60.

²⁶ Проф. А. Ф. Лосев, Античная мифология в ее историческом развитии, М., 1957, стр. 12.

Negalėdamas pakankamai apsirūpinti maistu ir apsisaugoti nuo pavojų, žmogus gamtos daiktams ir reiškiniams priskyre didesnę galią, negu jie turėjo iš tikrųjų, ėmė žiūrėti į juos kaip į paslaptinę jėgą, vaidinančią didelį vaidmenį giminės gyvenime. Reikia manyti, kad tai sudarė pagrindą atsirasti fetišizmui, būdingam gana žemam pirmykštės visuomenės išsivystymo lygiui. Fetišizmas laikėsi visą matriachato laikotarpį, išskyrus jo paskutiniąją stadiją. Tuo metu „daikto demonas visiškai sutapatinamas su pačiu daiktu ir absoliučiai neišeina iš pastarojo ribų“.²⁷ Pirmykštė sąmonė, priskirdama daiktams „demoniškas“ funkcijas, tuo pačiu darė juos magiškais, stebuklingais, fantastiškais. Burtai, magija ir pan. turėjo kompensuoti žmogaus bejėgiškumą — padėti jam apsirūpinti maistu, medžioti, žvejoti ir pan. Žmogaus fantaziją religino ne teorinis laukinio žmogaus interesas, ne noras suprasti pasaulio pagrindus, o praktikos reikalai, noras patenkinti savo poreikius.

Pirmykščiam fetišizmui dar nebuvo būtina sielos, kaip specifinio veikumo prado, sąvoka, tuo labiau dvasinės sielos sąvoka. Reikia manyti, kad pirmojoje fetišizmo stadijoje žmonės sielos sąvokos dar neturėjo. Iš pradžių žmogus priskyre gamtos daiktams ir reiškiniams ne savo supratimą apie sielą, kurio jis dar neturėjo, o tik jutimais suvokiamas gyvybės savybes, pasireiškiančias judėjimu, norais, siekimais ir pan. Ankstyvųjų religinės sąmonės formų atsiradimo prielaida buvo pradiniai suasmeninimo daigai.

P. Mikolainis buvo teisus, nurodydamas, kad pirmykščiai žmonės, nemokėdami išaiškinti tikrųjų daiktų judėjimo priežasčių, manė, jog daiktai juda tuo pačiu pagrindu, kaip ir žmogus. Tačiau, neišvengdamas E. Tei-loro animizmo įtakos, jis darė neteisingą išvadą, kad „iš to atsirado tikėjimas į dvasias ir šiandien dar esąs“.²⁸ Tuo tarpu animizmas yra vėlesnė, aukštesnė suasmeninimo pakopa.

Tik vėliau, kai visuomenė pasiekė aukštesnę gamybinių jėgų lygio ir pobūdžio pakopą, kai atskiras žmogus darbo veikloje galėjo parodyti tam tikrą savarankiškumą, pasireikšti kaip daugiau ar mažiau vertingas kolektyvo narys, susidarė pagrindas individualizuotis veiklumo pradui, atsirasti sielos sąvokai. „Dabar visuomenės gamybinės jėgos,— rašo A. Losevas,— yra ne paprasta rinkimo ir medžioklės, bet gaminančio ūkio lygio. Žmogus jau pasiekia duoto daikto ar duoto gamtos reiškinio konstrukcinį techninį principą, atskirdamas tuo pačiu daikto idėją nuo paties daikto, ir jau gali naudotis to daikto arba to reiškinio principu tam, kad sąmoningai kurtų, gamintų savo paties vartojimui. . . Mitologijoje čia pirmą kartą atsiranda individualūs vaizdai su savo substanciniu turiniu ir su visomis antraeilėmis bei trečiaeilėmis savybėmis ir atributais“.²⁹ Tai sudarė pagrindą atsirasti žmonių vaizduotėje sielų-antrininkių, o vėliau ir savarankiškų dvasių pasauliui.

F. Engelsas veikale „Liudvigas Feuerbachas ir klasikinės vokiečių filosofijos pabaiga“ nurodė gnoseologinį sielos sąvokos atsiradimo pagrindą. „Nuo labai senų laikų,— rašė jis,— kada žmonės, dar visiškai nieko nenusimanydami apie savo kūno struktūrą ir nemokėdami paaiškinti sapno reiškinių, pradėjo vaizduotis, jog jų mąstymas ir pojūčiai nesą jų kūno veikimas, bet veikimas kažkokio ypatingo prado — šitame kūne gyvenančios ir mirštant jį paliekančios sielos,— nuo tų laikų jiems tekdavo galvoti apie šitos sielos santykį su išoriniu pasauliu“.³⁰

²⁷ Ten pat, p. 36.

²⁸ P. M. (P. Mikolainis), Dangaus augštumas ir žmogaus senumas, Naujas kalendorius 1904 metams, Tilžė, 1903, p. 33.

²⁹ Проф. А. Ф. Лосев, cit. veik., p. 14.

³⁰ K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai, t. 2, p. 331—332.

XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Lietuvos ateistų pažiūroms apie pirmuosius religinius vaizdinius trūko nuoseklumo ir darnumo. Čia mes randame teiginių, kad pirmieji religiniai vaizdiniai susidarė ir suteikus gamtos daiktams bei reiškiniams atgamtingas savybes, ir iš sielos idėjos, ir pan. Kartais net tas pats autorius (pvz., J. Adomaitis-Sernas) skelbė ir vienas, ir kitas pažiūras. Tai būdinga ir J. Šliūpo religijos vystymosi etapų klasifikacijai.

Pasak jo, fetišizmas apėmė visus fantastinius vaizdinius iki politeizmo. Vadinasi, čia įeina ir gamtos jėgų suasmeninimas, ir animizmas su visais savo etapais. Taip nuosekliai skirtingos pažiūros buvo jungiamos, matyti, dėl to, kad visi šie požiūriai buvo priešiški bažnytininkų pažiūroms ir galėjo būti naudojami kovai su religija.

Žinoma, nenuoseklu buvo ne tai, kad seniausiais religiniais tikėjimais buvo laikomi ir animatistiniai, ir animistiniai. Yra nuomonių, kad, pirmą kartą žmogui susipažįstant su pasauliu, galėjo atsirasti ir egzistuoti maždaug tuo pačiu metu ir vienokių, ir kitokių klaidingų vaizdinių. Nenuoseklu buvo tai, kad Lietuvos ateistai mėgino suteikti vienai kuriai nors religinių vaizdinių formai seniausių, pačių pirmųjų religinių vaizdinių patentą, bet painiojosi, nesugebėdami savo pažiūrų įtikinamiau pagrįsti.

XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Lietuvos ateistai skyrė nemažą dėmesio sielos ir dvasios sąvokos evoliucijai. Jie sielos sąvokos atsiradimą siejo su tuo, kad žmogus nepažino fiziologinių organizmo funkcijų, nesugebėjo paaiškinti mirties, sapnų, klaidėjimų, epilepsijos ir panašių reiškinį.

Kalbėdami apie sielos sąvokos evoliuciją, Lietuvos ateistai populiarino R. Viperio pažiūras. Iš pradžių pirmą kartą žmonės manė, jog „dušia gali išeiti iš kūno, bet gyvuoti be kūno negali; prastojus vieną kūną, jieško kito“.³¹ Palikusi kūną, siela apsigyvenanti žmogų supančiame pasaulyje: akmenyse, medžiuose, žvėryse, paukščiuose, gyvatėse ir kt.³² „Navatna yra, kad Lietuviai tikėjo į perėjimą numirėlių dušių į visokių tvarinių. Už tai Indai gerbė gyvulius ir tulos kastos vengė juos valgyti, todėl tur-būt lietuviai tiek tvarinių padievinio“.³³ Buvo pabrėžiama, kad senų senovėje manyta, jog sielą turi ne tik žmonės, bet ir gyvuliai, paukščiai, augalai, net negyvi daiktai.³⁴

Pati siela buvo suprantama ne kaip kažkokia spiritualistinė substancija, o kaip konkreti, tam tikro kūno pavidalu, materialu, žodžiu, galima jautimiškai suvokti. Pirmą kartą žmonės „manė“, jog „antrinukas“ arba dvasia buvo panašus į kvapą, jog „dušia turi gyventi šiltam kraujui“, arba jog ji yra panaši į greitą vėją; jog ji yra žmogaus šešėlis.³⁵ Lietuvos ateistų nuomone, pirmą kartą žmogus nematerialios sielos sąvokos dar neturėjęs, tai buvusi tikrai pirmoji jos supratimo stadija. Ilgainiui sielos sąvoka smarkiai keitėsi. Šis procesas ateistinėje lietuvių literatūroje aprašomas, remiantis graikų ir kitų senovės tautų religijos kitimo faktais. „Vėlesniuose amžiuose graikai kalbėjo apie dvi duszi: viena buvo gyvasinė, plona oriszka esybė, o kita buvo dvasizka, bekunė, bemedegė, nemari“.³⁶ Tokia pati sielos idėjos raida buvusi ir kitur. Kitos tautos taip pat manė turinčios „dvi duszi, szeszėlį ir kvapą“. „Pagal tikėjimą Fidžėnų szeszėlis, „tamsioji dvasė“ eina į apatinį svieta, o „szviesioji dvasė“, ku-

³¹ Prof. R. Vipper, *Trumpa senovės istorija. Iš rusiškos kalbos vertė D. (S. Matulaitis)*, Cikaga, 1904, p. 15.

³² Zr. str. „Tikėjimas“, „Apszvieta“, 1892, Nr. 6, p. 412, 420; Prof. R. Vipper, cit. veik., p. 15.

³³ J. Šliupas. *M. D.*, Lietuvių tauta senovėje ir šiandien, t. 1, p. 420.

³⁴ Zr. str. „Tikėjimas“, „Apszvieta“, 1892, Nr. 6, p. 410.

³⁵ Zr. ten pat.

³⁶ Ten pat.

rią matome atsimuszant szeszeliui vandenyje, pasilieka arti vietos mirimo“.³⁷ Vadinas, toliau sielos sąvoka kitusi ta linkme, kad pradėjo formuotis „dvasizka, bekunė, bemedegė, nemari“ siela.

Fantastinės būtybės, sielos ir dvasios, egzistuojančios nepriklausomai nuo jutiminio pasaulio daiktų, yra jau sudėtingesni, rafinuotesni suasmeninimai. Nepriklausomai nuo daiktų ir reiškinių, nuo žemės, dangaus, kraujo, kvėpavimo, atvaizdinio šešėlio ir t. t. jos buvo imtos vaizduotis tik palyginti vėlai. „Apšvietoje“ nurodoma, kad protėvių kultas buvo susijęs su sudėtingesniu dvasių supratimu. Tolesnė religijos raida sukūrė dievų idėją.³⁸

Nors Lietuvos ateistai ir nesugebėjo parodyti animizmo vietos ir vaidmens religinių tikėjimų vystymosi istorijoje, bet jie iš esmės teisingai aiškino tai, kaip pirmykščiai žmonės iš pradžių suprato sielą. Iš tikrųjų žmonės iš pradžių manė, kad siela yra kūniška, tam tikras materialaus pasaulio reiškinys, vadinas, pirmieji vaizdiniai apie sielą buvo „naivaus materialistinio“ pobūdžio. „Bekunė siela“ yra žymiai vėlesnis sąmonės produktas. Lietuvos ateistai nenurodė, kaip ta sąvoka vystėsi ir dėl ko ji keitėsi, bet verta dėmesio yra tai, kad, aiškindami šį pasikeitimą, jie rėmėsi antikinės Graikijos pavyzdžiu. Iš tikrųjų, matyti, besiformuojantis filosofinis idealizmas turėjo įtakos šiam religinių vaizdinių kitimui Graikijoje.³⁹

Reikia pažymėti dar vieną, su dvasių idėjos evoliucija susijusį klausimą, kuris buvo plačiai nagrinėjamas ateistinėje literatūroje. J. Adomaitis-Sernas teigė, kad iš pradžių pirmykštis žmogus įsivaizdavo, jog egzistuojančios tik blogos dvasios. Didžiausi žmogaus priešai buvo nepalankios gamtos jėgos, todėl jis laikė jas piktomis ir jų bijojo. Norėdamas permaldauti jų pyktį, pirmykštis žmogus joms gerinosi, meldėsi. Todėl jis pirmiausia ir sudvasino tas gamtos jėgas, kurios jam nešė bloga, buvo pavojingos, kurių jis bijojo. J. Adomaitis-Sernas rašė: „Iš pradžių žmonės nesirūpino išmelsti pagalbą gerų dvasių ir gerųjų dievaičių, su kokiais nesusitikdami, jų nepažinojo ir negarbino, stengėsi permaldauti vien piktas dvasias ir piktus dievaičius, kurių piktumo bijojo“.⁴⁰

Panašių pažiūrų, matyt, buvo ir J. Šliūpas. Jo verstoje ir platintoje L. Biuchnerio knygoje „Speka ir medega“ rašoma: „Nėsa tikėjimas į nelabas, žmogui neprietelingas ir viršuprigyimes galybes visuose laikuose ir pas visas tautas darodamai turėjęs yra vos menkesnį, naje pas daugelį laukinių tautų dar toli didesnį paplitimą ir ženklumą, negu tikėjimas į labąjį dievą. „Tikėjimas į tokias nelabas ir piktas dvasias“, sako *Darvin*. . . , „yra daug visatinesnis, negu tikėjimas į mylinčiąją dievystę“. Naje, yra gana laukinių tautų, kurios garbina *tiktai* nelabas dvasias ir joms aukas aukauja, idant jas prilenkti, kuomet gerosios dvasios dėl jų yra viens tiek, kadan-gi jos tariasi nuo anų nieko nepareikalaujančios pasibaimyti“.⁴¹

R. Viperio knygoje populiarinamas skirtingas požiūris: „...Dvasios tai geros, tai piktos esančios: tai padedančios kūrėjos surast, pvd., medžiojant, takelį miške, pamestą daigtą, tai pasipriešinančios, pvd., supainiojančios kelią, sulaužančios iššautą vylyčią, skandinančios žmogų gelmėj, jam prigeriant ir t. t. Ligas aiškindavo tuom, neva pikta, nerami dva-

³⁷ Ten pat.

³⁸ Zr. ten pat, p. 416—417.

³⁹ A. Spirkinas rašo: „Bekunės sielos sąvoka — tai vėlesnio vystymosi produktas. Ji, matyti, atsirado jau tada, kai filosofinis idealizmas formavosi Indijoje, Kinijoje, Graikijoje ir t. t. (A. *Спиркин*, Происхождение сознания, стр. 299).

⁴⁰ Ethnologija arba mokslas apie žemės tautas, p. 170.

⁴¹ *Liudvikas Buechner*, Speka ir medega arba principai prigimtinio surėdymo visatos. Lietuviškai perguldė d-ras Jonas Šliūpas, p. 301.

sia apsigyvenusi žmogų“.⁴² J. Adomaitis-Sernas smulkiai neaiškino, kodėl ir kaip atsirado gerosios dvasios. Jis to klausimo nenagrinėjo, pasitenkino, nurodydamas, kad juo žmogus buvo silpnesnis kovoje su gamtos jėgomis, tuo jis pikty dvasių vaizdavosi daugiau. Visuomenei vystantis, tobulėjant gamybos įrankiams, žmogus įgijo daugiau jėgų. Tada kai kurios piktosios dvasios išnykusios ir atsiradusios gerosios, padedančios žmogui įveikti gamtą.

Lietuvos ateistų nuomone, sielos ir dvasios vaizdiniai buvo susiję su atitinkamu religiniu kultu. Čia pirmiausia buvo atkreiptas dėmesys į numirėlių laidojimą ir vėlių kultą. Numirėlių laidojimo apeigas S. Matulaitis laikė pirmuoju ir svarbiausiu religinio tikėjimo elementu.

Iš tikrųjų numirėlių laidojimo apeigos yra labai senos, ir jų atsiradimo priežastys reikalauja išaiškinimo. Jos religijų istorijos tyrinėtojams pirmiausia krito į akis; į jas buvo atkreiptas didelis dėmesys. Apie jas archeologai, etnografai, religijų istorikai beveik visose žemės rutulio vietose surinko gausią medžiagą. Antroje XIX a. pusėje Spenseris, Lipertas, Kunovas ir kt. numirėlių laidojimą laikė tam tikra tikėjimo forma, ir, svarbiausia, pačia pirmąja, seniausiąja, iš kurios išsirutuliojusios visos kitos. Ir tarybinėje literatūroje buvo skelbiamos panašios pažiūros (M. Pokrovskis). Prof. V. Nikolskis, greta medžiotojų burtų, religijos genezės ieškojo ir laidojimo apeigose.⁴³

Nėra abejonės, kad laidojimo apeigų reikšmė religijų vystymuisi buvo labai didelė. Tai rodo jau ir tas faktas, kad jos išliko iki mūsų dienų. Nors šios apeigos religijų istorijoje ir turi didelę reikšmę, kuri gana plačiai įvairių autorių išnagrinėta, tačiau ir iki šiol šiuo klausimu nėra vieningos nuomonės.

Tradicinė pažiūra, pagal kurią numirėlių laidojimas yra betarpiškai susijęs su tikėjimu į sielos nemarumą ir antgamtiškumą, nėra pakankamai argumentuota. Visiškai galimas dalykas, kad numirėliai buvo pradėti laidoti nepriklausomai nuo religinių vaizdinių atsiradimo. Priežastys čia galėjo būti įvairios — noras nusikratyti pūvančiu lavonu, išsaugoti numirėlių arti savęs ir pan. Šiuo klausimu verta dėmesio tarybinio mokslininko S. Tokariovo pažiūra. Jis atkreipė dėmesį į dvejopą pirmykščio žmogaus instinktą: būdingą kai kuriems gyvuliams valumo instinktą ir „socialinio“ prieraišumo instinktą, pastebimą beždžionių tarpe. Neandertaliečių numirėlių laidojimą jis aiškina kaip tik šia pusiau instinktyvia veikla.⁴⁴

Vadinasi, seniausiuose numirėlių laidojimo papročiuose nebūtina iš karto ieškoti religinių tikėjimų reiškinį. Galimas dalykas, kad numirėlių laidojimas yra daug senesnis, negu pirmieji religiniai vaizdiniai. Ir todėl negalima be išlygų sutikti su S. Matulaičio pastaba, kad senovės žmonės „apie laidojimą numirusių... visiškai nesirūpino, nes neturėjo jokio supratimo apie tikėjimą“.⁴⁵

S. Matulaitis aiškina, kad senovėje numirėliai buvo laidojami religiskai. Pirmykščiai žmonės, kartu su lavonu dėdami į kapą darbo įrankius,

⁴² Prof. R. Vipser, cit. veik., p. 17.

⁴³ Зг. К. Никольский, Происхождение религии и веры в бога, Сб. «Вопросы истории религии и атеизма», т. 8, М., 1956, стр. 448.

⁴⁴ С. А. Токарев, Проблема происхождения и ранних форм религии, «Вопросы философии», 1956, № 6, стр. 135—136.

⁴⁵ S. M. (S. Matulaitis), Kaip žmogus gyveno ant žemės?, p. 27. I. Skvorcovas-Stepanovas nurodė dar ir kitą momentą. Jis rašė: „Klaidinga būtų galvoti... kąd laidotuvių apeigos būtinai rodo, jog egzistavęs „mirusiųjų kultas“. Dar klaidingiau manyti, kad jos rodančios „sielų kultą“, vadinasi, atsiradimą to dualizmo, kuris žmoguje įžvelgia dvi esmes (arba būtybes): kūną ir sielą. Pirmykštis žmogus ryškiai neskiria ir nemato gilios skiriančios ribos tarp mirties ir laikino alpulio, tarp numirusio ir lignonio. Galimas dalykas, kad priešistoriniam žmogui atrodė, jog jis palieka atsargas lignonui, o mes čia atskleidžiame „mirusiųjų kultą“ ir atsiradimą tikėjimo į „sielos“ egzistavimą“ (И. И. Скворцов-Степанов, Избранные атеистические произведения, М., 1959, стр. 245—246).

ginklus, maistą, papuošalus ir t. t., tikėjo, kad numirėliai ir po mirties valgo, dirba ir puošiasi, turi „tokius pat reikalus, kaip ir šiame gyvenime“.⁴⁶ Jis tai laikė pirmąja religinio tikėjimo savybe. Tačiau tokia išvada prieštarauja paties S. Matulaičio pažiūrai į religijos kilmę, nes jis pabrėžia, kad seniausios religinės apeigos turi socialinę prasmę. Numirėlių laidojimas ilgainiui iš tikrųjų pasidarė svarbiu vėlesnės, labiau išsivysčiusios religijos elementu. Juk tai, kad laukinis suasmenina ir garbina kai kuriuos gamtos reiškinius, dar negali iš karto suformuoti religinių laidojimo apeigų. Tokios apeigos galėjo tapti religinėmis, tiktai atsiradus nemarios sielos vaizdiniai. Tuo tarpu sielos idėja yra vėlesnė už pirmuosius religinius vaizdinius. Kaip matėme, pirmykščių žmonių vaizduotė iš pradžių priskyrė antgamtines savybes patiems gamtos daiktams ir tik vėliau išskyrė sielą, kaip specifinį veiklumo pradą.

Vadinasi, religinių laidojimo apeigų negalima laikyti būtinu pirmųjų religinių vaizdinių atributu. S. Matulaičio pažiūra, kad numirėlių laidojimas susijęs su pirmaisiais religiniais vaizdiniais, yra problemiška. Pirmia, žmonės galėjo laidoti numirėlius, dar neturėdami religinių vaizdinių. Antra, pirmųjų religinių vaizdinių atsiradimas, aplinkos daiktų ir reiškinių suasmeninimas ir garbinimas dar būtinai nereikalauja religinių laidojimo apeigų. Tokios apeigos yra vėlesnio religijos vystymosi produktas.

Kartu su sielos idėja turėjo atsirasti ir pomirtinio pasaulio vaizdinys. Šiuo klausimu ateistinė lietuvių literatūros pažiūra yra labiau apibrėžta. Buvo teigiama, kad gyvieji pradėjo rūpintis mirusiais, pirmiausia, todėl, kad mirusieji jiems būtų palankūs, padėtų kovoti su stichinėmis gamtos jėgomis, manydami, kad „kunui mirus, duszia eina į burį sentėviszkų dvasių ir rupinasi apie likusius namiszkius“, kad „duszia, apleidusi savo kuna, rupinasi apie likusią giminę, ir namiszkiei sznekasi su dusziomis mirusiųjų giminaiczių“.⁴⁷

Bet siela rūpinsis ir padės savo giminėms tiktai tada, jei pati bus aprūpinta. Neaprūpinta mirusiojo siela yra nelaiminga, o tuomet nelaimingi ir velionio artimieji, nes siela ne tiktai nepadės savo gyviems giminėms, bet juos kankins, gąsdins ir dusins sapne, staugs, blaškydamasi apie namus, ir pan. Todėl žmonės manė, kad lavonas turi būti gerai palaidotas, o vėlė — gerai aprūpinta. Lavoną slėpdavo žemėje arba apkraudavo sunkiais, dideliais akmenimis, prie jo dėdavo visa tai, kuo jis naudodavosi gyvas būdamas: įrankius, ginklus, drabužius, papuošalus ir t. t. Laikas nuo laiko dalydavosi su velionio siela valgiais ir gėrimais: arba išdėstydamo ir išpildavo ant kapų, arba skirtomis dienomis prisimindavo velionį prie stalo, palikdavo jam dalį maisto. „Apšvietoje“ visa tai buvo išdėstyta tokiais pavyzdžiais: „Odžibnai laidoja lavoną, tai dusziai vyro įdeda „dvasiszka“ ginklą ir pypkę, o moterims krepszius ir varsus, vaikams-gi kilpinius ir vilyczius. Fidženai leidžia upėmis valtis, ginklus ir molinį puodą plaukti į kitą gyvenimą. Mirus kunigaikszcziai Peruvijoje, jo pati pasikaria, norėdama pasilikti jo tarnystėje, o tarnai susidegina. Kada Madagaskaros salos karalius Radama mirė, žmonės sakėsi matę jo duszią drabužiuose, kuriuose jis likosi sudegintas. Senovės lietuviai degino drauge su lavonu žirgą, tarnus, ginklus ir t. t., ko palaikus galima rasti kaip kokuose pilkalniuose... Man regisi, kad ne vienas isz Lietuvoje randamų pilkalnių yra vieta, kur mūsų proseniai sudeginę garbų lietuvių palaidojo... Kitą gadynę mūsų lietuvių-latviszkiejie proseniai ant szermenų, ar taip keldami kokį pokylį, atiduodavo duszioms pirmąjį kąsnį, o paskui patys ragaudavo valgymus. Paminkle to pirmykszcziio tikė-

⁴⁶ Ten pat, p. 36.

⁴⁷ Str. „Tikėjimas“, „Apszvieta“, 1892, Nr. 6, p. 410, 412.

jimo užsilaikė katalikų bažnyčioje, kur kožną metą yra švenčiama „duszių diena“.⁴⁸ Toliau aprašoma, kaip kokios tautos prašydavo vėlių pagalbos, koks buvo jų religinis ritualas.

Lietuvos ateistai dvasių garbinimą, numirėlių laidojimo apeigas glaudžiai siejo su protėvių kultu. Ilgainiui giminės vadas, taip pat jo tikrieji, o dažniausiai įsivaizduojamieji protėviai pradedami labiau gerbti, pagaliau ir garbinti. J. Adomaitis-Šernas nurodė, kad „nuožmios tautos“ laikė „savo prabočius“, „tautos karžygius“, „už apginėjus tautiškos giminės“ ir juos garbino.⁴⁹ Tokiu būdu atsirado genties ir palikuonių globėjų kultas, įsigalėjo visuotinė pažiūra apie gyvųjų ir mirusiųjų ryšį. Laukiniai vaizdavosi, jog protėvių dvasios ne tiktai domisi gyvųjų reikalais, bet ir toliau atgimsta savo palikuonyse.

Jei velionis (vadas, karžygis ir pan.) buvo galingas, gabus ir reikšmingas, tai jį ir labiau garbindavo, nes buvo manoma, kad jo siela yra ypatinga, labai galinga, kad, jam užpykus, gyvuosius gali ištikti labai didelė nelaimė. „Kur yra garbinamos dvasės sentėvių, ten duszios vadovų ar karžygių yra augštesnės, dieviszkesnės dvasės“.⁵⁰ Gyvieji stengėsi įsigyti galingų mirusiųjų protėvių palankumą. Tai jie darydavo įvairiai. Aukštesnėms dvasioms buvo aukojamos didesnės aukos, jų garbei buvo rengiamos iškilmingos religinės apeigos. Susidarė sudėtingas ypatingo senolių garbinimo, maldų, apeigų, ypač laidojimo, ritualas. Be to, gyvieji save kankindavo, žalodavo kūną, pasninkaudavo, atsisakydavo skanesnio valgio arba net ir visiškai nevalgydavo kelias dienas. Protėvio vėlei aukodavo brangiausius daiktus, kokius tiktai turėdavo — stiprų jautį, vos gimusį veršiuką ir pan., o kai kada net žmones: užmušdavo belaisvius ar net patį artimiausią žmogų, pvz., tėvai — savo vaiką. Lietuvos ateistai teigė, kad šios maldų ir aukų apeigos toliau kito, vystėsi. Primityvios apeigos buvo pakeistos labiau rafinuotomis. „Vėliaus kilus prakilnesniam sąprociui, norint buvo jautis deginamas ar koks gėralas iszliejamas ant aukuro, tai darėsi ne dėl valgydinimo dieviszkos dvasės, bet dėl jos garbinimo. Tai vis duoda gerai suprasti, kodėl sziądien krikszczionys smilko dumus dievui ir t. t.“⁵¹

XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Lietuvos ateistų pažiūra, kad ilgainiui numirėlių vėles pradėta garbinti nevienodai, kad laukinių vaizduotėje dvasios suskilo į aukštesnes, galingesnes, baisesnes, o taip pat žemesnes ir mažiau galingas, kad susidarė protėvių kultas ir susiformavo jo būdingos savybės, iš esmės buvo teisinga. Bet Lietuvos ateistai nesugebėjo atskleisti tikrų, objektyvių to proceso priežasčių. Nors jie ir nurodė, kad, religiniams vaizdiniais kintant, buvo pradėta išskirti mirusių vadų, karžygių dvasios, nors jie ir pabrėžė, kad religiniai vaizdiniai priklauso nuo visuomenės, tautos gyvenimo, bet apie tai kalbėjo abstrakčiai, dažniausiai tik konstatuodami faktus. Jie neatskleidė visuomenės gyvenimo kitimo ir religinių vaizdinių vystymosi savitarpio ryšio esmės, neparodė žmonių sąmonės procesų dėsningumo. Jie nesuprato, kad nauji religiniai vaizdiniai atspindėjo visuomenės pakitimus (bendruomenės skilimą, gentinių viršūnių — patriarchų, seniūnų ir pan. atsiradimą), nesuprato, kad, gamybinių jėgų vystymosi veikiamą, besiskaidanti bendruomenė sudarė objektyvų pagrindą susiskaidyti žmonių vaizduotėje ir antgamtiniam pasauliui.

Vilniaus Valstybinis V. Kapsuko
vardo universitetas
Filosofijos katedra

Įteikta
1962 m. birželio mėn.

⁴⁸ Ten pat, p. 410—413.

⁴⁹ Zr. Ethnologija arba mokslas apie žemės tautas, p. 166.

⁵⁰ Str. „Tikėjimas“, „Apszvieta“, 1892, Nr. 6, p. 416.

⁵¹ Ten pat, p. 419.

**ЛИТОВСКИЕ АТЕИСТЫ КОНЦА XIX — НАЧАЛА XX вв.
О РАННИХ ФОРМАХ РЕЛИГИОЗНЫХ ВЕРОВАНИЙ**

И. БАРЗДАЙТИС

Резюме

В статье рассматриваются взгляды атеистов Литвы конца XIX — начала XX вв. по вопросу о ранних формах религии. В ней показано, что литовские атеисты того времени, еще не поднявшиеся до диалектического и исторического материализма, высказали немало ценных мыслей по этому вопросу. Они говорили, что все современные религии значительно отличаются от религий, существовавших в древние времена. Нет ни одной мировой религии, которая возникла бы сразу в своей современной форме. Религия первобытных людей была сугубо примитивной по сравнению с религиями современных цивилизованных народов, ибо условия их жизни были значительно примитивнее условий жизни людей, достигших высокой ступени развития культуры. С изменением условий жизни людей изменялись религии, одна религия сменяла другую.

Характерно, что литовские атеисты стремились найти общее направление в развитии религии от простых, чувственно-конкретных религиозных представлений к сложным, абстрактным формам. Начало религиозных представлений они связывали с фетишизмом и одухотворением сил природы. Затем, по их мнению, религия развивалась через политеизм к монотеизму. В этой схеме развития религиозных верований явно чувствуется влияние французских материалистов XVIII в., Л. Фейербаха и ряда других атеистов XIX в.

Во многих произведениях литовские атеисты подробно описывали возникновение, развитие религиозных верований о душе, духах и связанных с ними культовых обрядах погребения и т. п. По их описаниям первобытные люди считали, что душа — это нечто ведущее в предмете. Она понималась не как спиритуалистическая субстанция, а как некая вещь, доступная чувственному созерцанию, т. е. как материальная, имеющая телесные свойства. Со временем представление о душе менялось. Шел процесс дифференциации от чувственно-конкретных представлений, что привело к возникновению такого понятия, как бесплотная душа. Веруя, что со смертью не кончается существование души, что души едят, пьют, охотятся и т. п., первобытные люди заботились о покойниках, об их душах, надеялись завоевать их благосклонность. С подобным представлением о душе связан и соответствующий религиозный обряд. Дальнейшее развитие религиозной идеи о духах привело к образованию культа почитания предков.

В высказываниях о ранних религиозных представлениях в атеистической мысли Литвы отражались слабые стороны анимистической теории Э. Тейлора. Нельзя без оговорок согласиться с мнением, что самые ранние религиозные представления были связаны с идеей души и погребением покойников.